

Cigányok és más csoportok együttélésének történeti feltételrendszere a Kárpát-medencében

NAGY PÁL

(Elhangzott az Episztémé Egyesület online rendezvényén. Nemzetiségek Napja, 2020. december 18.)

https://www.youtube.com/watch?v=01WZoDSFN8Y&t=3s&ab_channel=episzt%C3%A9m%C3%A9sze
rvezet

Hölgyeim és Uraim, kedves mindnyájan, akik látnak és hallgatnak ezen a felvételen!

Gyakran hallani napjainkban, hogy rossz időket élünk. A magam részéről nem kedvelem a szélsőségeket, az érzelmi elvakultságot, a rémítgetést. Azt azonban reálisan kimondhatjuk: ha 2020. december 18-án cigányokról/romákról beszélünk, könnyen megeshet, hogy szavainkat túlérzékenységgel fogadja majd, még gyakoribb, hogy félreértés vagy indultatos félreértelmezés. Háttérének sokféle összetevője közül a fogalmak zavarosságát és azt a minden embert jellemző szükségletet emelném ki, hogy belső vonatkoztatási mércénkhez viszonyítva megerősítve akarjuk látni tapasztaló önmagunkat – ahogy azt Carl Rogers már 1951-ben megfogalmazta. A tapasztaló énünk azonban gyakran megcsal minket, mert saját érzékleti mezőnk tapasztalásait teljes valóságnak tekintjük és ezt érzelmi vezéreltségünk torzíthatja.

A romákról való beszédmódokban oly gyakori csapdák elkerüléséhez, ki kell jelölnünk fogalmi-értelmezési kereteinket, továbbá, témánkról szaktudományos megközelítéssel kell elhárítani a torzításokat, minél közelebb jutni a realitásokhoz.

Negyed százada kutatási területem a Kárpát-medence cigány népességének története, pontosabban a történeti Magyarország területén keletkezett forrásokban cigányoknak nevezett emberek története. Nem célom önmagam azzal gátolni, Önöket pedig terhelni, hogy a megnevezések morális és politikai aspektusaival bajlódjak. Többnyire cigányokról fogok beszélni, mert a történeti forrásokban a szóban forgó népességet cigányoknak nevezik. Mondandóm egy történeti esszébe ágyazódik, s az esszé eredeti jellegzetessége szerint az egészre figyelek. Az „egész” a középkortól a közelmúltig tartó történeti folyamatokat jelenti, amelyet többnyire a magyarországi cigányok történetének nevezünk. Ez azonban nem külön történelem, hanem Magyarország történetének része és elválaszthatatlan annak eseményeitől, gazdasági és társadalmi változásaitól.

A cigány népesség másokkal való együttélésének kérdését nem roma-magyar ütköztetésben értelmezem. Egyrészt, mert a Kárpát-medencében etnikai értelemben sokféleségről beszélhetünk. Ebben a vonatkozásban az együttélésnek nincs kettős tagolódású mintája, hanem többféle változata. Másrészt, a cigány népesség és a történeti Magyarország népességének más része, sem kulturális, sem társadalmi tekintetben nem képezett zárt, homogén, egymással minden tekintetben szembenálló entitást.

Nehezíti a cigányokkal kapcsolatos történeti kérdések értelmezését, hogy nincs tudományos konszenzus arról, hogy a cigányok kulturális csoportnak vagy marginális csoportnak tekinthetők-e. Sarkítva: a cigány népesség történeti diaszpóra-e, vagy sajátos társadalmi csoport. Ez az opposíció a kutatásban domináns szociológia és kulturális antropológia módszertani különbségeiből következik. Erre rakódik teherként, hogy létrejött a beszédmódok fortélyos légköre, amelyben minden kérdésfeltevés aktuálpolitikai kapcsolódásba kerül és világnézeti harc eszközévé válik. Mindebből pedig nem történelem, hanem hamis múlttudat és elmásított történetképek keletkeznek.

A hamis kapcsolódásokat és a rögeszmés, monokauzális magyarázatokat úgy kerülhetjük el, ha abból indulunk ki, hogy a cigány embereket a forrásokban milyen élethelyzetekben és tevékenységekben említik, miként jelennek meg saját lokális tereikben, környezetükben, milyen történeti összefüggésekben helyezhetők el. Ennek a megközelítésnek az alapja a forráskritika, ami azt jelenti, hogy a múltbeli társadalmi cselekvőket saját koruk viszonyrendszerében igyekszünk megérteni, nem pedig jelenbeli kíváncsalmakból vagy sérelmekből visszafelé ítélkezve.

Ilyen aspektusból az együttélés, cigányok és más csoportok közös múltja nem folyamatos szembenállás, erősebb eleme az összetartozás. Az együttélés megközelítésének elméleti alapjaként fenntartom Thomas Acton szimbiózis-teóriáját (amiről 12 éve már írtam): a cigányokat állandó üldözések vagy asszimiláció kizárólagos tárgyaként bemutató értelmezések felszínesek. A cigányok történelmi sorsa az európai társadalmi rendszerek átalakulásának részeként értelmezhető. Az együttélés feltételeiben vannak állandó, illetve ismétlődő mozzanatok, de a meghatározó az a változás, amelyben új megoldások válnak szükségessé és a szimbiózis új modelljei jönnek létre.

Ezen az elméleti alapon és saját forráskutatásaim alapján az álláspontom: Az együttélés modelljét minden időszakban a gazdasági, társadalmi, politikai-jogi, valamint a morális-értékrendi feltételek komplexitása határozza meg. Ezek a feltételek úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint négy olyan halmaz, amelyek mindegyike érintkezik valamennyi másikkal. A feltételcsoportok összefogó kerete a magyarországi cigányok múltjának akkulturációs folyamatként való meghatározása.

Herskovits amerikai antropológus definíciója szerint: Az akkulturáció olyan jelenségeket foglal magában, amelyek különböző kultúrájú csoportok és egyének közvetlen és tartós kapcsolatából következnek, s hozzátartoznak még az érintett kultúra jellegzetes magatartás- és gondolkodásmintáinak ebből következő változásai.” A Kárpát-medencében ez, a fentebb mondottak értelmében nem írható le kétpólusú érintkezésként, a kapcsolódások bonyolult, gyakran kibogozhatatlan szövevénye alakult ki.

John Berry pszichológus az akkulturációs stratégiák megkülönböztetésével nyújt eligazodást: integráció, asszimiláció, marginalizáció, szeparáció. Ezek összekapcsolhatók az említett, általam kialakított feltételcsoportokkal. Ha Magyarország történetének egy-egy korszakában megnézzük az akkori cigány népesség jellemzőit, a négy akkulturációs szint egyidejű jelenlétét állapíthatjuk meg. Hosszú időtartamban pedig a feltételek módosulását és kapcsolódásuk módjának átalakulását követhetjük.

Az akkulturációs történeti folyamat a Kárpát-medencében a 15. század óta követhető és máig sem zárult le. Napjainkban is az együttélés új modelljének kialakulását láthatjuk, amelyben a roma reprezentáció és a roma emancipációs mozgalom erősödése figyelhető meg. A cigány/roma elitnek a többségi társadalom elitjébe való integrálódása is elkezdődött. Az élet fenntarthatóságát szolgáló együttműködés első formái már a 16. században létrejöttek, de az egymásrautaltság kötelességének tudata nem társul hozzá, sőt azt mondhatjuk, hogy ez még a cigány csoportok egymáshoz való viszonyából is hiányzik. Az egymásrautaltság tudata mindkét dimenzióban inkább idea és csak részlegesen, ellentmondásosan realitás.

A továbbiakban vegyük sorra a négy feltételcsoportot és röviden jelöljük meg az odatartozó legfontosabb csomópontokat a magyarországi cigányok történetének egészében.

A cigányok gazdasági pozícióinak sajátossága a foglalkozási szerkezet, illetve ennek révén a gazdasági életbe való bekapcsolódás. Ez befolyásolta a csoportfejlődést is. A 17. század óta visszatérő mozzanat

a foglalkozásváltás, valamint a prekapitalista üzemformák (Lohnwerk, Preiswerk) továbbélése a modern ipari fejlődés időszakában is. Nem mondhatjuk azonban, hogy a cigányok összessége örök időken át ún. hagyományos mesterséget folytatott. A 18. század óta differenciálódás és szerkezeti változás figyelhető meg. A különféle ipari és zenei tevékenységek mellett egyre több lett azok száma, akik a falusi társadalom kiszolgáló rétegeibe tartoztak és napszámos munkából, alkalmi tevékenységekből éltek, a 19. század második felében pedig a cigányok egy része is próbálkozott az ún. kismesterségekkel. A városi népességben már a középkor óta kimutatható a proletarizálódás, ami a modern ipari társadalom hatására a 20. században erősebb lesz. A szocializmusban a modernizációs kihívásokkal kellett a cigány népességnek is szembenézni, ugyanúgy, mint a paraszttársadalomnak. A cigányok nagy része az alsó kaszt állapotból alsó osztály állapotba került, ami felemelkedést és jobb életet jelentett számára, bármily furcsán hangzik is ez ma. A cigányság önmagához mérten jobb helyzetbe került, összességében azonban megmaradt a népesség többi részével szembeni hátrányokban, ennek tudható be, hogy őket tekinthetjük a válságtorlódásos piacgazdasági átmenet legnagyobb veszteseinek.

A cigányok társadalmi helyzetének mérlegelésekor a Kárpát-medencében nem tekinthetjük standard történeti attribútumnak a társadalmon kívüliséget. A feudális rendben a cigányok kisebb része beletartozott a jobbágyok sorába, többségük pedig valamelyik szellérkategóriába, de ez a jogállapot csak csekély számban jelentett paraszti életformát. A 19. század óta az alsó kaszt, az alsó osztály, majd az underclass állapot formái váltották egymást. Ez azt jelenti, hogy a 20. század első felében a cigányok nagy része társadalom alatti állapotba került, a század második felében felemelkedett a társadalmi szerkezet alsó szegmensébe, a piacgazdasági átmenetben pedig a lesüllyedés és a középosztályosodás párhuzamosan jellemző, azaz a mai cigány/roma népesség differenciált. Leképezi az osztálytársadalom tagoltságát, de nyomatékosan eltérő arányokkal. Történelmi távlatban tartósan jellemző a földből élők és az értelmiségiek kirívóan alacsony aránya.

A politikai feltételcsoport az, amelyről a legtöbbet beszélünk és ez az, amelyben a cigányokról/romákról folyó diskurzus múltjuk vonatkozásában leegyszerűsödik „cigánykérdésre”, „cigányügyre”. Másik domináns mozzanat az asszimiláció. Akik eddig követtek, már nem fognak meglepődni ha azt mondom: ez sem ennyire egyszerű. Az asszimilációs szándék két történeti időszakban volt erőteljes: a 18. század második felében mintegy három évtizeden át, valamint a Kádár-rendszer első másfél évtizedében. Folyamatos, erőszakos asszimilációs politikáról nem beszélhetünk. Az asszimiláció a 18. században és a Kádár-korszak elején sem öncél volt, hanem a szociális problémák megoldásának eszközrendszerét képezte. Kádárék az asszimiláció fogalmán sem szorosan beolvasztást értettek, hanem azt a törekvést, hogy a cigányok társadalmilag ne különüljenek el, valamennyi társadalmi rétegben legyenek ott. Az 1961-es párthatározat ennek a politikának adott nyomatékot, amikor kimondták, hogy a cigányság nem nemzetiség. A '70-es években már maga Kádár mondta, legyenek etnikum ha annyira akarják, a '80-as években pedig a Hazafias Népfront keretein belül, ellenőrzötten és a rendszerbe építve teret adtak a roma reprezentációnak. 2011-ben törvényben rögzítették, hogy a cigányság is nemzetiség. Ez kétségtelenül óriási előrelépés volt, de a piacgazdasági átmenetben felszínre került új szociális problémák és az önkormányzatiság ellentmondásossága mellett.

A morális-értékrendi feltételcsoport alapkérdése nézetem szerint: hosszú időtartamban érzelmi közösségnek tekinthető-e a cigány népesség. Továbbá, a cigányság, mint kisebbség, egységes világképet, morális rendet, magatartást és mentalitást jelenít-e meg a nemcigány többséggel szemben? Erre a kérdésre a válasz határozottan nem. Ebben a vonatkozásban valamiféle összroma

kulturális mintáról nem beszélhetünk, vizsgálódásaink ebben a dimenzióban kisebb közösségekre irányulhatnak. Ha pl. a gáborcigányokra érvényesek ezek a kérdések, akkor a válasz igen. Ugyanakkor, a 19. század óta megfigyelhetők azok a tendenciák, hogy a különféle önszerveződési törekvésekben megfogalmazódik a lelki összetartozás tudata és szimbolikus jelentőséget kap. Napjaink tétje: ebben az összetartozás-érzésben a többség ne ellenséggé jelenjen meg, a többség számára pedig az összetartozni akaró kisebbség ne veszélyként.

Köszönöm megtisztelő figyelmüket.